

**КВАЛІФІКУЮЧІ ОЗНАКИ СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ
ЯК ЗАСОБИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ****QUALIFYING SIGNS OF THE COMPOSITION OF A CRIMINAL OFFENSE
AS A MEANS OF DIFFERENTIATION OF CRIMINAL LIABILITY**

Тагієв Садіг Рза огли, д.ю.н., доцент,
Заслужений юрист України,
завідувач кафедри кримінального, кримінально-виконавчого
права та кримінології

Пенітенціарної академії України
ORCID ID: 0000-0001-9338-4792

Диференціація кримінальної відповідальності є важливим елементом у системі балансу між судовим розсудом та законодавчим врегулюванням застосування кримінально-правових норм. Правильне розуміння поняття диференціації, її засобів, критеріїв, правових технік є передумовою для обґрунтування на засадах справедливості структури реалізації кримінальної відповідальності, оскільки диференціація кримінальної відповідальності тісно пов'язана з таким принципом справедливості у кримінальному праві.

Встановлено, що для забезпечення диференційованого підходу в питаннях кримінальної відповідальності законодавець повинен враховувати характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого протиправного діяння та суспільну небезпеку особи, яка його вчиняє.

У статті розглянуто особливості кваліфікуючих ознак складу злочину як засобів диференціації кримінальної відповідальності з урахуванням того, що вказане питання не є достатньо розробленим у вітчизняній науці кримінального права. Зокрема, проаналізовано підходи науковців до цього питання, вивчено особливості врахування кваліфікуючих ознак й обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, і їх вплив на диференціацію кримінальної відповідальності.

Досліджено роль кваліфікуючих ознак в диференціації кримінальної відповідальності. Визначено, що саме кваліфікуючі ознаки є основним засобом диференціації кримінальної відповідальності та виступають інструментом в руках законодавця для врегулювання виду та розміру покарання, що передбачено для застосування до особи, яка вчинила кримінально протиправне діяння.

З'ясовано особливості застосування обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, як при кваліфікації кримінальних правопорушень, так і при призначенні покарання, що відіграє важливу роль як у кримінально-правовому регулюванні суспільних відносин в цілому, так і в ефективній реалізації покарання за вчинене кримінальне правопорушення.

Зроблено висновок, що обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання, як окремих інститутів кримінального права не можуть виступати самостійним диференціюючим кримінальну відповідальність інститутами, оскільки він найповніше застосовується при індивідуалізації відповідальності. Проте окремо обставини, визначені в законі про кримінальну відповідальність як пом'якшуючі чи як обтяжуючі покарання, виступають критеріями диференціації кримінальної відповідальності та сприяють реалізації принципів справедливості та гуманізму.

Ключові слова: диференціація, кваліфікуючі ознаки, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, засоби диференціації кримінальної відповідальності, справедливість, характер суспільної небезпеки, ступінь суспільної небезпеки, кваліфікація.

The differentiation of criminal liability is an important element in the system of balance between judicial discretion and legislative regulation of the application of criminal law norms. A correct understanding of the concept of differentiation, its means, criteria, and legal techniques is a prerequisite for justifying the structure of the implementation of criminal responsibility on the basis of justice, since the differentiation of criminal responsibility is closely related to this principle of justice in criminal law.

It was established that in order to ensure a differentiated approach in matters of criminal liability, the legislator must take into account the nature and degree of social danger of the committed illegal act and the social danger of the person who commits it.

The article examines the peculiarities of the qualifying features of the composition of the crime as a means of differentiating criminal liability, taking into account the fact that the specified issue is not sufficiently developed in the domestic science of criminal law. In particular, the approaches of scientists to this issue were analyzed, the peculiarities of taking into account the qualifying features and circumstances mitigating and aggravating the punishment, and their influence on the differentiation of criminal responsibility were studied.

The role of qualifying features in the differentiation of criminal liability is studied. It was determined that the qualifying features are the main means of differentiating criminal liability and act as a tool in the hands of the legislator to regulate the type and amount of punishment provided for a person who has committed a criminally illegal act.

The features of the application of mitigating and aggravating circumstances, both in the qualification of criminal offenses and in the imposition of punishment, have been clarified, which plays an important role both in the criminal law regulation of social relations in general, and in the effective implementation of the punishment for the committed criminal offence.

It was concluded that mitigating and aggravating circumstances, as a separate institution of criminal law, cannot act as an independent institution differentiating criminal responsibility, since it is most fully applied when individualizing responsibility. However, separately, the circumstances defined in the law on criminal responsibility as mitigating or as aggravating punishments act as criteria for differentiating criminal responsibility and contribute to the implementation of the principles of justice and humanism.

Key words: differentiation, qualifying features, mitigating and aggravating circumstances, means of differentiating criminal responsibility, justice, nature of public danger, degree of public danger, qualification.

Постановка проблеми та її актуальність. У науці кримінального права України диференціації кримінальної відповідальності завжди приділялася значна увага. Зокрема, виникали дискусії щодо визначення поняття диференціації кримінальної відповідальності та щодо засобів диференціації кримінальної відповідальності.

Диференціюючи кримінальну відповідальність законодавець враховує ознаки, що підвищують ступінь суспільної небезпеки кримінально протиправного діяння, а також характеристики особи, яка його вчинила. Відповідно чим більша небезпека, тим повинно передбачатись

суворіше покарання. Однак, чинний закон про кримінальну відповідальність не завжди встановлює відповідність між суспільною небезпекою, тяжкістю кримінального правопорушення та покаранням, що може бути призначено за його вчинення. Тобто, законодавець не завжди правильно використовує такий потужний засіб диференціації кримінальної відповідальності як кваліфікуючі ознаки.

При диференціації кримінальної відповідальності потрібно враховувати елементи суспільно небезпечного діяння та потенційних наслідків його вчинення. Комбіну-

ючи ці елементи між собою можна максимально диференціювати відповідальність.

Загалом, диференціація кримінальної відповідальності – це здійснювана законодавцем із метою реалізації принципу справедливості варіативна оцінка груп однорідних чи різнорідних злочинних посягань та (або) осіб, що їх вчиняють, результатом якої є закріплення у КК України типових ознак складів кримінальних правопорушень та (або) різних типових форм потенційного обмежувального впливу на особу, що відповідатимуть характеру й ступеню суспільної небезпеки вчиненого та (або) суспільній небезпеці особи, яка вчинить таке кримінальне правопорушення [1, с. 197].

Водночас, проведення диференціації кримінальної відповідальності забезпечується певними способами, прийомами, які є засобами диференціації кримінальної відповідальності. Важливість правильного виділення засобів диференціації кримінальної відповідальності ґрунтується на тому, що вони визначають спрямованість впливу законодавця на кримінально-правову норму.

Разом з тим, у Кримінальному кодексі України передбачено потужний засіб диференціації кримінальної відповідальності – близько двох десятків кваліфікуючих ознак, що утворюють у поєднанні з основними складами відповідно кваліфіковані та особливо кваліфіковані складі кримінальних правопорушень.

Аналіз останніх досліджень. Загалом, у теорії кримінального права диференціації кримінальної відповідальності приділяється значна увага, що свідчить про важливість даного кримінально-правового поняття, а також його значення загалом та при встановленні кримінальної відповідальності, зокрема. Дослідження питань, пов'язаних із диференціацією кримінальної відповідальності доволі широко здійснювалося в науці кримінального права, зокрема в контексті робіт, які стосуються особливостей застосування кваліфікуючих ознак складу кримінального правопорушення, а також обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання. Зокрема, даним питанням приділили увагу у своїх працях Ю. В. Баулін, Р. А. Бориславський, Л. П. Брич, В. К. Гришук, Н. О. Гуророва, І. І. Давидович, О. О. Дудоров, Т. І. Іванюк, Е. М. Кісілюк, І. Д. Козочкін, В. Я. Конопельський, А. С. Макаренко, О. К. Марін, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, Л. В. Павлик, В. В. Полтавець, Ю. А. Пономаренко, Т. І. Сахарук, Н. А. Сторчак, В. О. Туляков, Л. М. Федорак, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк та інші вчені. Однак значна кількість важливих аспектів щодо особливостей кваліфікуючих ознак складів кримінального правопорушення як засобів диференціації кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень потребують аналізу та дослідження.

Метою статті є дослідження особливостей кваліфікуючих ознак складу кримінального правопорушення як засобів диференціації кримінальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. У теорії кримінального права під кваліфікуючими ознаками розуміють передбачені законом притаманні частині кримінальних правопорушень відповідного виду суттєві обставини, що відбивають типовий, значно змінений порівняно з основним складом кримінального правопорушення ступінь суспільної небезпечності вчиненого й особи винного та вплив на законодавчу оцінку вчиненого й міру відповідальності [2, с. 48]. Кваліфікуючі ознаки, поряд з іншими кримінально-правовими засобами, виконують функцію диференціації кримінальної відповідальності, встановлюючи нові, підвищені порівняно з передбаченими санкціями за кримінальне правопорушення з основним складом межі типового покарання [3, с. 366]. Отже, кваліфікуючі ознаки використовуються у кримінальному праві як засіб диференціації кримінальної відповідальності для конструювання більш небезпечного виду діянь і відповідно

для визначення у законі нових меж караності порівняно з тими, які передбачені за вчинення основного складу злочину.

Диференціація кримінальної відповідальності за допомогою кваліфікуючих ознак є важливою умовою призначення справедливого і співрозмірного покарання відповідно до характеру і ступеня суспільної небезпеки вчиненого кримінального правопорушення. Однак законодавець не завжди враховує ступінь і характер суспільної небезпеки при визначенні обсягу кримінального покарання, що призводить до того, що диференціація кримінальної відповідальності не зовсім відображає реальну суспільну небезпеку цих кримінальних правопорушень [4, с. 307]. Отже, при проведенні диференціації необхідно співставляти межі кримінальної відповідальності за суміжні кримінальні правопорушення, враховуючи характер і ступінь суспільної небезпеки.

Загалом, «диференціація» (фран. *differentiation*, лат. *differentia* – різниця, відмінність) – слово іншомовного походження, що означає поділ, розчленування цілого на якісно відмінні частини [5, с. 175]. Іншими словами диференціацію потрібно розуміти як поділ цілого на якісно відмінні частини (елементи), тобто такі, які мають спільні і відмінні ознаки. Ці частини відрізняються не кількісною характеристикою, а якісною. Слово «якісний» виражає якість, внутрішню ознаку предмета [6]. Відтак можемо зробити висновок, що «якісно відмінні частини» – це частини цілого, які відрізняються внутрішніми ознаками, що характеризують цю частину, тобто розкривають ті її властивості, за якими її можна відрізнити від інших таких же частин [7, с. 257].

У свою чергу, під засобами диференціації кримінальної відповідальності потрібно розуміти обставини, що передбачені у КК України, для яких законодавець чітко визначив напрям і силу їх впливу на ступінь суспільної небезпеки посягання і, відповідно, на обсяг кримінальної відповідальності (види і розміри обмежень прав і свобод, що реалізуються в контексті кримінальної відповідальності) [8, с. 318].

Загалом науковці виокремлюють досить широкий перелік засобів диференціації кримінальної відповідальності. Це пов'язано з тим, що дослідники не досить чітко виділяють критерії відбору таких засобів диференціації. Разом з тим, усі дослідники виокремлюють такий умовний поділ засобів диференціації кримінальної відповідальності на такі, що передбачені у Загальній та в Особливій частинах КК України.

Відповідно, оскільки положення Загальної частини КК України стосуються всіх без винятку видів кримінальних правопорушень, то і засоби диференціації кримінальної відповідальності, передбачені у Загальній частині КК України, застосовуються до усіх видів кримінальних правопорушень.

Що ж стосується засобів диференціації кримінальної відповідальності, передбачених в Особливій частині КК України, то такими засобами є обставини, що відповідно передбачаються в Особливій частині КК України, впливають на ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення та для яких законодавець чітко визначив напрям і силу їх впливу на обсяг кримінальної відповідальності. Загалом, до таких засобів відносять привілейовані, кваліфіковані та особливо кваліфіковані складі злочинів, де передбачені ознаки спеціальних кримінально-правових норм.

Між тим, майже половина статей Особливої частини КК України містить вказівку на один або навіть декілька різновидів складу кримінального правопорушення, які в теорії кримінального права називаються кваліфікованими чи обтяжуючими. Разом з тим, багато з них співпадають з обставинами, які обтяжують покарання, перелік яких закріплено у ст. 67 КК України. Наприклад, вчинення

кримінального правопорушення повторно, групою осіб за попередньою змовою, тяжкі наслідки та інше. Оперування законодавцем одними й тими ж термінами, співпадіння назви окремих видів обставин, які зазначені в Загальній та ознак, які вказані в Особливій частині КК України, наводять на думку про єдність юридичної природи й суті власне обтяжуючих обставин (з одного боку) і кваліфікуючих ознак (з іншого).

Однак, як зауважує Е. М. Кісілюк, кваліфікуючі ознаки виступають ознаками складу кримінального правопорушення та є засобом диференціації, а не індивідуалізації покарання, вони виступають інструментом в руках законодавця, а не судді [9, с. 113]. Із цим важко не погодитись, адже кваліфікуючі ознаки виражають об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення та нерідко характеризують особу винного.

Що ж стосується законодавчо закріплених обставин, що обтяжують покарання, то цілком слушно позицію висловив Ю. В. Баулін про те, що покарання, яке призначається судом, повинно, з одного боку, показувати злочинцеві майнову невідгідність вчинення ним кримінального правопорушення, а з другого – враховувати інтереси потерпілого при призначенні заходів кримінальної відповідальності за певні кримінальні правопорушення [10, с. 8].

Науковці неодноразово констатували той факт, що нерідко одні й ті ж самі кваліфікуючі ознаки отримують у різних складах кримінальних правопорушень неоднакове відображення у видах та розмірах покарання. Ще більша різниця має місце при аналізі застосування однакових кваліфікуючих ознак та обставин, що обтяжують покарання.

У вказаних правових явищах, безумовно, є багато спільного: і одні й інші знаходяться поза межами основного складу кримінального правопорушення в тому розумінні, що вони не входять до тієї сукупності ознак, без яких не можлива сама відповідальність за певний вид кримінального правопорушення; вони знаходяться в тісному зв'язку з вчиненим кримінальним правопорушенням і з даними про особу винного; обидва впливають на обсяг відповідальності. Однак, ні змішувати, ні, тим більше, ототожнювати такі явища недопустимо.

Диференціація відповідальності передбачає обов'язок прийняття рішення з врахуванням тих чи інших передбачених законом ознак, що впливають на долю особи. Потрібно зазначити наступні відмінності, які не дозволяють ототожнювати кваліфікуючі ознаки та обставини, що обтяжують покарання:

1. Кваліфікуючі ознаки обов'язково пов'язані з категорією «ступінь суспільної небезпеки вчиненого і особи винного», у той час, як далеко не всім обставинам, що обтяжують покарання, притаманна така риса.

2. Сила впливу обставин, що обтяжують покарання діючим законодавством за загальним правилом ніяк не визначена, а сила впливу кваліфікуючих ознак встановлена самим законодавцем за допомогою визначення нижньої і верхньої межі санкції, установлення інших меж покарання. Обставини, передбачені ст. 67 КК України дають можливість суду вибирати покарання, збільшувати чи зменшувати його лише в цих межах.

3. Поняття кваліфікуючих ознак за змістом вужче поняття обставин, що обтяжують покарання, адже вони охоплюють лише ті дані, які так чи інакше проявилися в кримінальному правопорушенні й впливають на суспільну небезпеку вчиненого та особу винного. У той час, як обтяжуючі обставини охоплюють і ті види обставин, які з кримінальним правопорушенням безпосередньо не

пов'язані, не проявилися в ньому і навіть не вплинули на небезпечність особи винного.

4. Кваліфікуючі ознаки мають перевагу над обставинами, що обтяжують покарання, при призначенні покарання. Адже з положень ч. 4 ст. 67 КК України випливає, що, якщо будь-яка з обставин, що обтяжує покарання, передбачена в статті Особливої частини КК України як ознака кримінального правопорушення, що впливає на його кваліфікацію, то суд не може ще раз враховувати її при призначенні покарання як таку, що обтяжує покарання [11, с. 34].

Як бачимо, обставини, що обтяжують покарання є засобом індивідуалізації відповідальності, у той час, як кваліфікуючі ознаки – засобом її диференціації. Вони використовуються у кримінальному праві як засіб диференціації кримінальної відповідальності для конструювання більш небезпечного виду діянь і відповідно для визначення у законі нових меж караності порівняно з тими, які передбачені за вчинення основного складу кримінального правопорушення.

Диференціювати кримінальну відповідальність за певні діяння може лише законодавець шляхом прийняття кримінально-правових норм та закріплення їх у КК України. У свою чергу суд, застосовуючи норми кримінального права, якими кримінальна відповідальність уже диференційована за певними критеріями, до конкретних обставин кримінального провадження і, з огляду на всі особливості такої справи, індивідуалізує кримінальну відповідальність. Тобто обирає із усіх доступних та закріплених у законі засобів диференціації кримінальної відповідальності той варіант, який найбільш повно відповідає вчиненому кримінальному правопорушенню. Тому цей аспект правозастосовної діяльності суду доцільніше називати індивідуалізацією кримінальної відповідальності та покарання.

У цьому аспекті уваги заслуговує точка зору, що важливо відмежовувати диференціацію кримінальної відповідальності від диференціації покарання, так само як відмежовується кримінальна відповідальність від покарання [12, с. 159–160]. І справді, покарання є лише однією із форм кримінальної відповідальності (поряд із осудом, звільненням від покарання та його відбування, судимістю). Тому диференціація кримінальної відповідальності не обмежується лише градацією видів, розмірів та строків покарання за певне суспільно небезпечне діяння. Саме в такому розумінні потрібно застосовувати та співвідносити між собою кваліфікуючі ознаки та обставини, що обтяжують покарання.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, констатуємо, що вивчення особливостей диференціації кримінальної відповідальності не зводиться лише до визначення поняття диференціації, а й потребує дослідження засобів, за допомогою яких вона здійснюється. Основними засобами диференціації кримінальної відповідальності потрібно вважати обставини, що передбачені в чинному КК та впливають на законодавчу оцінку зміни ступеня суспільної небезпеки посягання і, відповідно, на обсяг кримінальної відповідальності. Такими обставинами є привілеюючі, кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки складів злочинів, що конкретизують ознаки спеціальних кримінально-правових норм, а також обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, які передбачені ст. 66 та ст. 67 КК.

Разом з тим можемо зробити висновок, що окремі обставини із дуалістичною правовою природою в одному випадку є засобом індивідуалізації кримінальної відповідальності (коли вони передбачаються як обтяжуючі покарання обставини), а в іншому є засобом диференціації кримінальної відповідальності (оскільки визначаються як кваліфікуючі ознаки складів злочинів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк Н. Поняття диференціації кримінальної відповідальності. *Право України*. 2019. № 9. С. 196–214.
2. Гуторова Н. О. Проблеми вдосконалення кваліфікуючих ознак злочинів у сфері господарської діяльності. *Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності*: матер. наук.-практ. конференції. Харків: «Кроссроуд», 2006. С. 47–50.
3. Марін О. К. Окремі теоретичні основи аналізу системи ознак, що кваліфікують злочин. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матер. XII регіон. наук.-практ. конф. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. С. 366–369.
4. Павлик Л. В. Кваліфікуючі ознаки як засіб диференціації кримінальної відповідальності за злочин у сфері господарської діяльності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2010. Випуск 2. С. 303–309.
5. Словник іншомовних слів / укладачі С. М. Морозов, М. М. Шкарапута. Київ: Наукова думка, 2000. 680 с.
6. Тлумачний словник української мови. URL: <http://www.slovnyk.net>
7. Павлик Л. В. Диференціація кримінальної відповідальності, покарання та виконання покарання: особливості розмежування понять. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2015. Випуск 2. С. 256–265.
8. Павлик Л. В. Поняття та види засобів диференціації кримінальної відповідальності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2013. № 1. С. 313–325.
9. Кісілюк Е. Юридична природа кваліфікуючих ознак складу злочину. *Юридична Україна*. 2008. № 12. С. 112–116.
10. Баулін Ю. В. Актуальні проблеми кримінальної відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності. *Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності*: матер. наук.-практ. конфер. Харків: «Кроссроуд», 2006. С. 6–11.
11. Кісілюк Е. М. Відмінність між кваліфікуючими ознаками складу злочину та обставинами, що пом'якшують та обтяжують покарання. *Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів*: зб. наук праць за матеріалами наук.-практ. конф. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2012. С. 32–34.
12. Антипов В. І., Антипов В. В. Обставини, які виключають застосування кримінального покарання: монографія. Київ, 2004. 208 с.